

ПОНЯТТЯ ТА ЗМІСТ ПРАВОВОЇ ДІЙНОСТІ

«Юристам здається, що вони знають, з якою реальністю вони мають справу – лише доти, доки їх про це не запитують. Якщо ж їх запитують, то їм вже доводиться або самим запитувати і дивуватися, або ж стикатися з необхідністю вирішувати одне з найтяжчих питань теорії пізнання»¹ [6, 84].



К. В. Мількова,
старший викладач Академії
адвокатури України

Наведена вище думка актуальна і зараз, особливо в плані пошуку витоків сучасної правової дійсності, виявлення і узагальнення сутності різних типів праворозуміння.

У вітчизняній юридичній літературі термін «правова дійсність» визначений нечітко і в основному вживається відносно найрізноманітніших правових явищ. Так, це поняття використовується як синонім «правової системи» в широкому розумінні [1, 99]. Термін «правова система», своєю чергою, нерідко вживається як аналог термінів «правова сфера», «правове життя», «правовий простір» тощо. Уявлення правознавців про характер і обсяг поняття «правова дійсність» нерідко діаметрально протилежні. Це свідчить про те, що зазначена категорія ще не знайшла належної розробки в сучасній юридичній науці.

Поняття «правова дійсність» використовують у своїх роботах С. С. Алексєєв, Г. Д. Гріценко, Б. О. Кістяківський, М. М. Марченко, Л. Б. Тіунова, С. І. Максимов, В. М. Братасюк та інші вчені. Проте єдиної точки зору щодо визначення цієї категорії не існує. На нашу думку, необхідно спочатку визначити специфічний зміст поняття правової дійсності, що додає їй самостійного категоріального статусу.

Слід зазначити, що в даний час в теорію права широко впроваджуються нові поняття, які, проте, не мають чіткого визначення і не вкладаються в рамки накопиченого теоретичного матеріалу. Сучасні аналітичні розробки сприяють появі нових категорій, однак вони не повинні призводити до недооцінки наявного в теорії права власного категоріального апарату, «змішувати» існуючі юридичні поняття [5, 4].

Термін «правова дійсність» доволі часто використовується разом з терміном «правова система». Спробуємо розмежувати ці поняття.

Звертаючись до історії питання, відзначимо, що поняття «правова система» отримало розвиток у вітчизняній юриспруденції лише наприкінці 1970-х — початку 1980-х рр. У цей період з'явилися роботи С. С. Алексєєва, В. М. Кудрявцева, М. І. Матузова, Ю. О. Тіхомірова і Л. Б. Тіунової, присвячені дослідженню правової системи. Заклавши певні концептуальні основи даного поняття, правознавці не дають єдиного визначення даної категорії, діапазон їхніх дефініцій залишається досить широким.

Деякі вчені розглядають правову систему як складне, збірне, багатопланове поняття, що відображає всю сукупність юридичних явищ суспільства. Це «гранично широка категорія» [2, 18]. Проте, виходячи

¹ Пер. авт.

з такого розуміння правової системи, неможливо конкретно визначити її конструкцію. Річ у тому, що у сучасній теорії права є й інші категорії, які цілком можна охарактеризувати «гранично широкими»: наприклад, «правова дійсність», «правова надбудова», «правове життя». Зміст цих понять також недостатньо чітко визначений. На наш погляд, таке широке визначення «правової системи» поглинає всі існуючі явища у правовій дійсності і, фактично, є тотожним останній.

В деяких випадках науковці при характеристиці правової системи прямо використовують поняття «правова дійсність», під якою розуміють всю сукупність правових явищ, що існують в суспільстві та державі. Центром всієї правової дійсності є право, а правова система складається з трьох правових явищ — право, юридична практика і пануюча правова ідеологія. «Правова система виражає особливості правової дійсності країни, її, так би мовити, скелет, основне в її інфраструктурі» [1, 99].

Вважається, що правова система є комплексною, інтегруючою категорією, що відображає всю правову організацію суспільства, цілісну правову дійсність. Правову систему, в такому випадку, визначають як «сукупність внутрішньо узгоджених, взаємопов'язаних, соціально-однорідних юридичних засобів, методів, процедур, за допомогою яких публічна влада здійснює регулятивно-організуючий і стабілізуючий вплив на суспільні відносини, реалізує заходи юридичної відповідальності». Іншими словами, «правова система» — це комплексна категорія, що характеризує правове життя суспільства в рамках тієї або іншої цивілізаційної культури.

Більшість авторів уявляють правову систему як синтезоване поняття, що відображає весь комплекс юридичних явищ, що зустрічаються в суспільстві [3, 20]. Підхід до правової системи через характеристику її як «всього правового» можна визнати пануючим у сучасній правовій науці.

Так, існують погляди на характеристику правової системи як сукупності взаємопов'язаних, узгоджених і взаємодіючих правових засобів, що здійснюють регулювання суспільних відносин, а також елементів, що характеризують рівень правового розвитку тієї або іншої держави [4, 86-87]. Таким чином, правова система утворюється на підставі права і базується на останньому. Проте її зміст не зводиться лише до права, а є значно ширшим за нього. Правова система — комплексне утворення. Вона включає все, що має правове (юридичне) забарвлення. До її основних елементів належать: явища духовного, світоглядного харак-

теру (юридична наука, правові поняття, правові принципи, правова культура, правова політика); право і законодавство, що його виражає; правові відносини; юридична практика; юридична техніка. Юридична надбудова є складовою частиною правової системи і включає до себе: правові погляди, правові норми, правові відносини і правові установи. Юридична надбудова характеризує місце правових явищ по відношенню до економіки — підкреслює вторинність правових явищ відносно виробничих відносин, які є первинними, базисними. Поняття ж правової системи ширше за обсягом (за кількістю утворюючих її елементів) і дещо інше за своїм функціональним призначенням, оскільки служить вираженню внутрішніх зв'язків правових явищ, їхньої структури та організації.

Сутність даного підходу полягає в тому, що термін «правова система», який би сенс в нього не вкладався, застосовується для позначення якоїсь правової «тотальності», що охоплює всю сукупність правових явищ в її цілісності, незалежно від того, чи це цілісність абстрактної теоретичної моделі правової дійсності, чи цілісність правового життя конкретної держави, нації.

Л. С. Явіч заперечував проти включення в поняття «правова система» всіх без виключення юридичних явищ, всієї правової дійсності. Він характеризував правову систему як структуровану сукупність окремих правових норм, що включає відносно самостійні утворення (інститути, галузі, групи галузей) [8, 43]. При цьому правові ідеї та уявлення автор виводить за рамки правової системи, але включає їх в поняття «правова дійсність», яку він ототожнює з юридичною надбудовою. «Правова дійсність, юридична надбудова складаються зі всієї сукупності правових явищ (правосвідомості, правових норм, правовідносин, суб'єктивних прав і юридичних обов'язків, правопорядку і так далі)» [8, 75].

Цікавою постає позиція О. В. Малька. На його думку, категорією, яка віддзеркалює та характеризує рівень існуючої правової дійсності, є «правове життя». Останнє він характеризує як сукупність правових актів та інших форм вияву права; складову частину і особливий різновид суспільного життя, адаптований до особливостей життя конкретного народу; одну з умов існування державно-організованого суспільства, що містить комплекс всіх правових явищ — як позитивних, так і негативних [10]. Автор співвідносить поняття «правове життя» з поняттям «правова форма», вважаючи їх за «споріднених, за тим лише виключенням, що «правова форма» не може відобра-

жати всієї правової дійсності, оскільки не включає її негативну, неправомірну частку. Відобразити всю юридичну дійсність — прерогатива і, власне, головне призначення поняття «правове життя» (само слово «життя» багато в чому позначає якраз реальну дійсність)». Поняття «правове життя» ширше за поняття «правова система», яке є лише нормативно-впорядкованою часткою правового життя і включає в себе елементи, необхідні для процесу правового регулювання і впливу на поведінку суб'єктів. Негативні правові явища, правопорушення, різні правові деформації до елементів правової системи не належать. Таким чином, поняття «правове життя» є «гранично широким і масштабним поняттям», яке дозволяє більш об'ємно поглянути і оцінити всю правову дійсність [10]. Виходячи з даного визначення, можна сказати, що поняття «правове життя» і «правова дійсність» ідентичні, вони збігаються за змістом. Відповідно, пропонується досліджувати поняття «правове життя» як самостійну юридичну категорію. Але тут виникає питання, що може додаткового і нового увібрати в себе ця категорія, що не міститься в понятті «правова дійсність»? На наш погляд, поняття «правове життя» і «правова дійсність» збігаються за обсягом і не можуть розрізнятися, тому доцільність створення нової категорії викликає сумніви.

Відзначаючи відмінності думок в питанні визначення правової системи, звернемо увагу на те, що автори виділяють найрізноманітніші сукупності елементів правової системи, не пропонуючи критеріїв їх розрізнення. Така ситуація негативно позначається на чіткості визначення структури правової дійсності.

Більшість правознавців розглядають у своїх наукових працях поняття «правова система», кажучи про «правову дійсність» лише побіжно, використовуючи її як характеристику правової системи. Виходить, що «правова система» виступає основним, первинним поняттям, в порівнянні з категорією «правова дійсність». Чи це так, і чи можна говорити про «правову дійсність» як про цілісне, самостійне явище?

У понятті «правова дійсність» воєдино злилися правові уявлення суспільства, його правова культура і психологія, техніко-юридичні засоби, діяльність його об'єднань. Саме цим пояснюється можливість об'єднати в понятті «правова дійсність» різноманітні правові явища, обумовлюється багатоманітність цієї категорії. Можна сказати, що складність структури правової дійсності є віддзеркаленням складності суспільних відносин, що її обумовлюють.

Дослідженню правової дійсності наші правознавці не приділяли належної уваги, тому, виходячи з наявних теоретичних розробок, складно визначити місце правової дійсності в сучасній науці. В загальних рисах, як це вже зазначалося вище, правову дійсність співвідносять або з правовою системою, або з юридичною надбудовою.

Характеризуючи склад правової дійсності, нам доведеться звернутися до елементів правової системи і юридичної надбудови. Їх склад зазвичай включає найрізноманітніші набори компонентів, проте критерії їх розрізнення не є чіткими.

Інакше характеризує ці поняття С. С. Алексєєв. Він пише: «У правовій дійсності виділяють такі взаємодіючі елементи, що мають конститутивне значення, — власне, право, юридична практика, правова ідеологія. Поняття, яке охоплює в єдності і взаємозв'язку ці елементи, змальовує спільну конструкцію діючого в тій або іншій державі права, — поняття правової системи» [1, 87]. Тим самим автор характеризує структури правової дійсності і правової системи в єдності їх складових елементів. До правової надбудови він включає також непануючу правову ідеологію, всі форми і прояви правосвідомості, яка протистоїть правовій системі [1, 91].

Ми вважаємо, що проводити розмежування понять «правова система», «правова надбудова» з метою виявлення і визначення поняття «правова дійсність», слід не з точки зору виявлення структури, яка, як правило, збігається, а з точки зору змісту. Всі три поняття в принципі тотожні за складом, визначають одні і ті самі межі соціальної дійсності, проте вони є різними за своїм змістом.

Так, якщо ми ведемо мову про правову надбудову, то маємо на увазі правові явища суспільства, які співвідносяться з базисом, в цьому, власне кажучи, основне, чисто гносеологічне навантаження поняття «надбудова». Надбудова відображає найзагальніший рівень правової системи і складається з найзагальніших проявів правової дійсності — право, правовідносини, правосвідомість [7, 53].

«Правова система» — це більш цілісне, системне, впорядковане віддзеркалення елементів правової дійсності. Правова система неоднорідна, але відносно стабільна за рахунок своїх внутрішніх, системоутворюючих зв'язків. Це відкрита система, що розвивається за рахунок руху правосвідомості, трансформації правовідносин, зміни правових норм, під впливом зовнішніх імпульсів, які виходять від суспільства [7, 54]. Зовнішній зв'язок з навколишнім середовищем здійснюється за допомогою правосвідомості.

Визначаючи елементну структуру правової дійсності, необхідно враховувати декілька обставин. Правова дійсність охоплює весь існуючий комплекс правових явищ, які здійснюють правовий вплив на суспільне життя і складають безпосередній її зміст. Крім того, правова дійсність включає в себе процеси формування, систематизації, ідеологічного обґрунтування і реалізації права.

Із врахуванням викладених міркувань можна запропонувати як самостійні компоненти правової дійсності такі:

- право;
- правова діяльність;
- правосвідомість як сукупність уявлень і відчуттів, що виражають ставлення людей до права.

Ця конструкція характеризує всю правову дійсність і кожен її компонент окремо.

Звернемо особливу увагу на такий компонент правової дійсності, як **правова діяльність**. Правова діяльність є юридично значущою людською діяльністю, змістом якої є правотворчість, юридична техніка як сукупність правил і засобів розробки, оформлення і систематизації правових актів, дотримання і виконання законів, тлумачення норм права і їх застосування, здійснення прав і виконання обов'язків тощо. Правова діяльність забезпечує функціонування правової дійсності, відображає її динаміку.

Правова діяльність відбувається головним чином в межах правовідносин. Це і зумовлює величезне значення правовідносин у структурі правової дійсності. Саме людська діяльність, що виявляється у формі правовідносин, перетворює право на соціально-правову дійсність.

Погляд на правову дійсність як на функціональну цілісність дозволяє повністю здолати вузьконормативне праворозуміння, розкриває структуру реально існуючої правової дійсності, її статичну і динаміку, демонструє, що реально існуюче соціальне життя залежить не лише від правових норм, але в рівній мірі від правовідносин і правосвідомості. Ззовні, за межами соціально-правової діяльності людини, поза правовідносинами не може бути правової дійсності.

Виходячи з охарактеризованих вище категорій, можна дати таке визначення правової дійсності. **Правова дійсність** — це цілісний комплекс правових явищ і процесів, що включає до себе право, правову діяльність, правосвідомість, та складається в результаті їх взаємозв'язку і взаємодії, характеризує правову дію на суспільні відносини.

Розглядаючи правову дійсність, можна виді-

лити три механізми, що забезпечують її функціонування: *об'єктивізм, суб'єктивізм, інституціональність*.

Об'єктивізм заснований на переконанні в існуванні правової дійсності самої по собі, що може бути усвідомлена поза контекстом людського ставлення до неї. Для такого підходу характерні уявлення про ідеальне право, закон, втілення якого в реальне життя дозволить вирішити майже всі проблеми; причинно-наслідковий зв'язок всіх об'єктивно існуючих явищ тощо. Цьому підходу відповідають окремі положення природно-правової, нормативістської і матеріалістичної теорій.

Суб'єктивізм виходить з переконання, що правова дійсність може бути дана лише у формах людської суб'єктивності (чуттєвість, свідомість, практика тощо). Поза контекстом відносин людини і світу жодні думки про світ не є осмисленими. Прикладом концепції права, в межах якої реалізуються відповідні даному підходу цінності, є психологічна теорія.

Інституціональність забезпечує процес утворення права, його тлумачення і застосування, в результаті якого право набуває чіткої правової форми і відносної самостійності від руху об'єктивних суспільних відносин, з одного боку, і від волі суб'єктів — з іншого [7, 65]. Цей механізм визначає універсальність, одноманітність, впорядкованість правового регулювання і власне юридичну специфіку правової дійсності.

Таким чином, правова дійсність — це форма соціальної дійсності з усіма можливими об'єктивними, суб'єктивними й інституційними властивостями, що знаходить свій вираз в усіх негативних і позитивних юридичних явищах, які характеризують специфіку і рівень правового розвитку конкретного суспільства.

Для правової дійсності характерні такі ознаки:

- вона виступає особливим різновидом суспільного життя;
- їй властиві об'єктивні, суб'єктивні та ірраціональні риси;
- вона базується на об'єктивно вираженому праві;
- вона тісно пов'язана з економічним і політичним життям;
- це явище відображає специфіку правового розвитку, накопичені духовні цінності, культурний рівень даного суспільства;
- включає до себе статичну і динаміку права, відображає не лише інституційні форми, але й процеси, реальні зміни;
- включає всю сукупність юридичних явищ — як позитивних, так і негативних.

У зв'язку з цим слід зауважити, що правова дійсність сучасної України відповідно до потреб розвитку суспільства перебуває у стадії оновлення за такими напрямками: осмислення юридичною наукою процесів, що відбуваються, та їх прогнозування; істотне оновлення і переробка чинного законодавства, створення нормативно-правової бази для соціально-економічних і політичних перетворень; розвиток і поглиблення демократичних, гуманістичних і етичних засад в житті суспільства; захист особи і власності; зміцнення зв'язку правової системи з економічною, політичною, соціальною та іншими системами тощо.

Сучасні дослідження в галузі права, правової дійсності, включення до теорії права соціальних аспектів, вивчення різних типів праворозуміння поставили науку перед необхідністю створення правової теорії, яка могла б синтезувати останні досягнення науково-правових досліджень і адекватно відобразити існуючу соціокультурну реальність.

Різні напрямки наукових досліджень об'єктивно необхідні для різнобічної характеристики правової дійсності. Саме формування різних напрямків та підходів у праворозумінні зумовили необхідність їх синтезу, створення єдиної теоретичної основи правових досліджень. Зараз проблема полягає в тому, аби сформулювати цілісну, загальну теорію права як новий теоретичний феномен. Для цього потрібні цілеспрямовані дослідження, пов'язані з пошуком основи такої єдності.

Для створення цілісної, синтезуючої теорії

необхідно сформулювати наріжний принцип, який з'єднував би всі її елементи в єдине ціле. Цей принцип може бути сформований під впливом певного праворозуміння, в якому, відповідно до конкретних соціально-політичних і культурно-історичних реалій, правова дійсність відбивається і оцінюється, стає очевидним домінування тих або інших її елементів.

Праворозуміння є одночасно і світоглядним ставленням суб'єкта пізнання до правової дійсності, і теоретико-методологічною прихильністю до певного наукового напрямку. Той або інший тип праворозуміння визначає центральний принцип теорії, який, своєю чергою, обумовлює спільну стратегію пізнання права. Центральному принципу відповідає загальне визначення права, в якому втілюється специфічність конкретної теорії. Всі інші загальнотеоретичні категорії і елементи є конкретизацією певного розуміння права. Мабуть, не випадково на тлі панування поширеної думки про можливість існування різних визначень права наукові дискусії розгортаються саме довкола загального його визначення, в якому була б зафіксована специфіка відповідного праворозуміння і досягнута концептуальна єдність всіх правових понять.

Вироблення цілісної, синтезуючої теорії, природно, потребує уточнення і, можливо, заміни світоглядних принципів і понять. Ми бачимо вирішення проблеми в розробці категорії «правовідношення» як основи праворозуміння і як центральної категорії правової науки.

ВИКОРИСТАНІ ДжЕРЕЛА

1. *Алексеев С. С.* Теория права / Алексеев С. С. – 2-е изд., стереотип. – Х.: БЕК, 1994. – 224 с.
2. *Матузов Н. И.* Правовая система развитого социализма // Советское государство и право. – 1983. – № 1. – С. 18-26.
3. *Матузов Н. И.* Правовая система и личность / Матузов Н. И. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1987. – 294 с.
4. *Общая теория права: Курс лекций / Под общ. ред.: Бабаев В. К.* – Нижний Новгород: Изд-во Нижегород. ВШ МВД РФ, 1993. – 544 с.
5. *Сорокин В. В.* К понятию правовой системы // Правоведение. – 2003. – № 2. – С. 4-14.
6. *Спекторский Е.* К спору о реальности права // Юридический вестник. – Издание Московского Юридического Общества. – М.: Типография Г. Лисснера и Д. Собко, 1914. – Кн. 5 (1). – С. 53-69.
7. *Тиунова Л. Б.* О системном подходе к праву // Советское государство и право. – 1986. – № 10. – С. 46-52.
8. *Явич Л. С.* Сущность права. Социально-философское понимание генезиса, развития и функционирования юридической формы общественных отношений / Явич Л. С. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1985. – 207 с.
9. *Явич Л. С.* Общая теория права / Явич Л. С.; Под ред. Королева А. И. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1976. – 285 с.
10. *Малько А. В.* Категория «правовая жизнь»: проблемы становления // Государство и право. – 2001, № 5. – С. 5-13.